

Orna, Jiří

Renesanční římsový kachel s motivem Meluzíny

In: *Výrobní a technologické aspekty středověkých a raně novověkých komorových kachlů : seminář : Uherské Hradiště 11. února 2009*. Měřínský, Zdeněk (editor). 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2011, pp. 61-65

ISBN 978-80-210-5540-7

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/133176>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Renesanční římsový kachel s motivem Meluzíny

Jiří Orna

Abstrakt: Renesanční římsový kachel nalezený pravděpodobně v Plzni nese na reliéfu výjev zachycující ženu s odhalenou horní polovinou těla a křídly. Spodní polovinu ženina těla v původní kompozici zřejmě tvořil šupinatý ocas, ten byl však autorem předlohy reliéfu změněn v rybu s delfíní hlavou. Tento motiv lze zařadit do skupiny motivů souvisejících s příběhem o víle Meluzíně, sepsaným v roce 1393 Janem z Arrasu. Oporou pro toto tvrzení jsou obdobná vyobrazení této postavy na portálu pardubického zámku, odhalená horní polovina těla a křídla.

Ještě před vypálením výrobce kachle vedl přes čelní výhřevnou stěnu vertikální řez. Stopy očazení svědčí o tom, že kachel byl zasazen do kamnového tělesa i s tímto estetickým nedostatkem.

Klíčová slova: Římsový kachel – víla Meluzína.

A Renaissance Stove Tile with a Motif of Melusine

Abstract: A relief of a renaissance stove tile, probably found in Plzeň, features a winged woman naked to the waist. The bottom section of her body in the original composition was possibly a scaly tail; however, the artist of the relief template changed it into a fish with a dolphin's head. The motif may be classified with a group inspired by legends of the fairy Melusine, compiled by Jean d'Arras in 1393. This hypothesis is supported by similar representations on the portal of the Pardubice chateau, featuring a half-naked and winged woman. Before firing, the tile maker had cut a vertical section across the front (heating) side. Traces of smoke show that the tile was once a part of a stove, despite this aesthetic drawback.

Key words: Stove tile – fairy Melusine.

Úvod

Předměty uložené v prvních letech či desetiletích činnosti muzea jsou sice mnohdy velmi zajímavé, jejich plnohodnotné publikaci však, zejména u těch archeologicky získaných, brání absence nálezových okolností. Samozřejmě i v tomto případě se najdou výjimky, mezi nejvýraznější pak zcela jistě patří reliéfní kachle.

Deskripce kachle

Ze starého stavu fondu Historické archeologie oddělení starších dějin Západočeského muzea v Plzni pochází renesanční římsový kachel (inventární číslo HA19782/8). Neznáme jeho bližší nálezové okolnosti, jako pravděpodobné místo nálezů je uváděna Plzeň. Jedná se o římsový kordonový kachel s obdélnou čelní výhřevnou stěnou pokrytou zelenou olovnatou glazurou, místy výrazně otlučenou. Komora je kuželovitá, nízká, směrem k okraji výhřevného otvoru se její stěny mírně kónicky zužují. Na vnitřní i vnější straně stěny komory se objevují přetoky glazury. Okraj výhřevného otvoru je vodorovně seřiznutý, nepravidelně oválný. Na zadní straně čelní výhřevné stěny se nacházejí stopy očazení, mazanice, přetoky glazury a otisk plátna. Na heraldicky levé straně je část kachle odlomena. Před tímto odlomením je na obou stranách čelní výhřevné stěny dobře patrný

řez. Kachel s rozměry čelní výhřevné stěny 172 × 172 mm a hloubkou komory 60 mm byl vyroben z jemné hlíny s malou příměsí ostrohranného křemičitého písku a oxidačně vypálen do okrové barvy.

Ikonografie čelní výhřevné stěny

Hlavní část motivu tvoří horní část ženské postavy, jejíž spodní část je pohlcena rybou. Žena je zachycena „en face“, dlouhé vlasy uprostřed rozčísnuté pěšinkou jí spadají až na ramena. Horní část těla je pravděpodobně obnažena. Místo rukou má žena křídla – perutě. V pase je oděna do sukně. Rybí hlava se podobá hlavě delfína, tělo je však pokryté šupinami, ocas jednoduchý, na konci zatočený. Celý motiv je orientován heraldicky vpravo, za ocasem ryby se nachází váza s květinami. Z kachle je patrné, že za vázou se motiv opakoval, ale zrcadlově otočený. Zachoval se však jen konec rybího ocasu. Spodní lišta je zdobena akantovým listovcem, horní půlobloučky. Heraldicky vpravo nahoře je situován zub cimbuří zdobený zřejmě ne zcela zachovaným rostlinným ornamentem, pravděpodobně ve středu kachle pak byla okřídlená hlava anděla, zachovalo se však pouze jeho pravé křídlo. Právě výzdobné motivy umožňují na základě analogií (např. Brych 2004, kat. č. 517 na s. 199; Pavlík–Vitanovský 2004, kat. č. 1344, 1345, 1347 na s. 316, kat. č. 1251–1253 na s. 308) kachel chronologicky zařadit na sklonek 16. století.

Popsaný motiv je možné zařadit k výjevům zachycujícím tzv. Meluzínu. Ty jsou známé zejména z reliéfů gotických kachlů. Jako první se o vyhodnocení materiálu s tímto motivem pokusil Z. Hazlbauer, který definoval jeho dvě varianty – ženskou postavu s dolní částí těla tvořenou dvěma rybími ocasy nebo přímo rybami (Hazlbauer 1989). Tato koncepce byla badateli obecně přijímána až do vydání studie historika M. Nejedlého (Nejedlý 2002; Nejedlý 2007). Ten upozornil na fakt, že označení Meluzína pro bytost zachycenou na reliéfech gotických kachlů je až záležitostí moderních heraldických slovníků a příruček a objevuje se až po polovině 17. století (Nejedlý 2007, 264). Ženská polopostava s rybími ocasy ve středověku nesla označení siréna (Nejedlý 2007, 258–261). Středověká Meluzína, hrdinka spisu Jana z Arrasu z roku 1393, je zobrazována jako žena se spodní polovinou těla v podobě hada či draka (Nejedlý 2007, obr. 3, 5 na s. 248, obr. 6, 7 na s. 249, obr. 8 na s. 250, obr. 15 na s. 253), výjimečně ryby (Nejedlý 2007, obr. 14 na s. 252). Na vyobrazeních odletu Meluzíny v proměněné podobě z Lusignanu má víla křídla (Nejedlý 2007, obr. 17, 18 na s. 254). Argumenty M. Nejedlého vedly autory Encyklopedie kachlů k přehodnocení variant definovaných Z. Hazlbauerem a k vytvoření tří nových kategorií – korunovaná mořská panna, torzo královny s rybami a královna pohlcovaná rybami (Pavlík–Vitanovský 2004, 79–80). V. Brych pak jako první použil v názvu motivu „tzv.“ (Brych 2004, 16).

Motiv tzv. Meluzíny je znám z reliéfu gotických kachlů nalezených nejen v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, ale také na Slovensku, v Maďarsku, Braniborsku, Mecklenbursku, Sasku a Švýcarsku (Hazlbauer 1989, 414). Jediný renesanční kachel s motivem tzv. Meluzíny pochází z radnice ve Velkém Meziříčí (Inochovský–Pavlík–Vitanovský 2007, 44, obr. 5 na s. 41). U zobrazené ženské postavy tvoří spodní část těla hadí ocas, oproti tradičnímu středověkému schématu zobrazování víly Meluzíny je však žena obléčená.

Jak už bylo uvedeno v předešlém textu, na popisovaném kachli se nachází výjev zachycující okřídlenou ženskou postavu s rybou místo spodní části těla. Právě křídla a obnažený trup jsou typické znaky na výše citovaných středověkých vyobrazeních víly Meluzíny. Kompozice motivu i výtvarné ztvárnění odpovídá renesančnímu pojetí, které známe například z portálu pardubického

Obr. 1. Renesanční římsový kachel s motivem Meluzíny. Kresba E. Spěváčková.

Abb. 1. Renaissancezeitliche Gesimskachel mit dem Motiv der Melusine. Zeichnung E. Spěváčková.

zámku (Hazlbauer 1989, obr. 3 na s. 423; Pardubický zámek). Podnětem zájmu o prezentaci víly Meluzíny na reliéfech kachlů mohlo být české vydání příběhu asi v roce 1555 (Nejedlý 2007, 398).

Problém nastává u spodní části těla, místo níž v motivu figuruje ryba. Tato skutečnost je evidována již u gotických tzv. Meluzín. O vysvětlení tohoto problému se pokusili snad jen autoři Encyklopedie kachlů (Pavlík–Vitanovský 2004, 80). Mimo jiné zde uvádějí, že varianta s rybami může být výsledkem chuti obměňovat. Domnívám se, že ne vždy se muselo jednat o obměnu intencionální. Jak známe i z jiných motivů, při přebírání témat mohlo docházet k určitým zkreslením, a někdy i malá změna některých detailů nám může komplikovat identifikaci obsahu výjevu.¹

Vzhledem k faktu, že jde o renesanční kachel, byla zvažována možnost, zda zachycený výjev nemůže souviset s antickou mytologií. Ta se právě v tomto období stala inspirací pro kachlové reliéfy. Určujícím prvkem se stala figura delfína. Z postav řecké mytologie na delfinu jezdila

1 To je velmi dobře patrné u kachlů s nejednoznačně interpretovaným motivem proroka Jonáše/ krále Davida. Na kachli z města Litomyšle (Hazlbauer 1998, obr. 33 na s. 71) se v pravém horním rohu nachází Davidova hvězda a na hlavě zachycené postavy je položena královská koruna. Na základě těchto atributů je i přes nápisovou pásku s textem „IONAS“ tento motiv některými badateli interpretován jako král David (Pavlík–Vitanovský 2004, 35). Na kachli z Tábora Davidova hvězda zcela absentuje (Krajcic 2005, obr. 35 na s. 30). Největší změnu evidujeme u exempláře z Horšovského Týna, kde také chybí Davidova hvězda a místo královské koruny pokrývá hlavu muže přílbice (Dudková–Orna 2007, obr. 4 na s. 35).

Amfitrité, manželka Poseidónova, ta však mívá na skráních klepeta (Cimrhanzl 1999, 175). Stejný dopravní prostředek využívaly také Ókeánovny, tři tisíce dcer Ókeanose a mořské bohyně Téthys (Cimrhanzl 1999, 176–177). Obě uvedené možnosti se však nezdarují příliš pravděpodobné a popsaný motiv spíše souvisí s příběhem o Meluzíně.

Výrobní zajímavost

Při deskripci kachle bylo uvedeno, že přes celou čelní výhřevnou stěnu kachle je veden vertikální řez. Ten bezesporu souvisí s procesem výroby. Výrobce otiskl kadlub do plátu hlíny a vzniklý produkt chtěl rozdělit řezem. Tento postup se užíval při výrobě rohových kachlů vzniklých z jedné čelní výhřevné stěny. Z nějakého důvodu však definitivní rozdělení stěny přehodnotil a produkt i s řezem vypálil. Stopy očazení svědčí o tom, že kachel byl zasazen do kamnového tělesa i s tímto estetickým nedostatkem.

Závěr

Výjev zachycený na reliéfu popisovaného římsového kachle lze zařadit do skupiny motivů souvisejících s příběhem o víle Meluzíně, sepsaným v roce 1393 Janem z Arrasu. Oporou pro toto tvrzení jsou obdobná vyobrazení této postavy na portálu pardubického zámku, odhalená horní polovina těla a křídla. Spodní polovinu těla v původní kompozici zřejmě tvořil šupinatý ocas, ten byl však autorem předlohy reliéfu změněn v rybu s delfíní hlavou. Vertikální řez čelní výhřevnou stěnou zřejmě ukazuje, že ne všichni plzeňští kamnáři byli v období renesance tak zruční, jak by naznačoval fakt, že výrobu kamen si roku 1563 v Plzni zadal pražský arcibiskup Antonín Brus z Mohelnice a v letech 1588 a 1590 císař Rudolf II. (Halík 1948, 64).

Prameny a literatura

- BRYCH, V., 2004: Kachle doby gotické, renesanční a raně barokní. Výběrový katalog Národního muzea v Praze. Praha.
- CIMRHANZL, T., 1999: Antická mytologie. Praha.
- DUDKOVÁ, V.–ORNA, J., 2007: Gotické a renesanční kachle z výzkumu horní části náměstí Republiky v Horšovském Týně v roce 2006 – Gotische und Renaissancekacheln aus der Untersuchung des oberen Teils des Platzes náměstí Republiky in Horšovský Týn (Bischofteinitz) im Jahr 2006, SZM 18, 217–221. Plzeň.
- INOCHOVSKÝ, O.–PAVLÍK, Č.–VITANOVSKÝ, M., 2007: Výjimečná renesanční kamna z radnice ve Velkém Meziříčí, ZPP 67, 39–47.
- HALÍK, J., 1948: O starých plzeňských kamnářích. Plzeň.
- HAZLBAUER, Z., 1989: Motiv mořské víly – Meluzíny – v ikonografii českých gotických kachlů – Das Motiv der Nixe Melusine in der Ikonographie tschechischer gotischer Reliefkacheln, AH 14, 409–436.
- 2008: Krása středověkých kamen (odraz náboženských idejí v českém uměleckém řemesle). Praha.
- KRAJÍČ, R., 2005: Středověké kamnářství. Výzdobné motivy na gotických kachlích z Táborska. Tábor.
- NEJEDLÝ, M., 2002: Od krásné dívky až k hadům a drakům. Proměny víly Meluzíny a jejich odraz v ikonografii středověkých pramenů, AR LIV, 457–494.

- 2007: Středověký mýtus o Meluzíně a rodová pověst Lucemburků. Praha–Dolní Břežany.
PAVLÍK, Č.–VITANOVSKÝ, M., 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance. Praha.
PARDUBICKÝ ZÁMEK – Východočeské muzeum v Pardubicích, <http://www.vcm.cz/museum/castle.html>, cit. 30. 6. 2009.

ZUSAMMENFASSUNG

Eine renaissancezeitliche Gesimskachel mit dem Motiv der Melusine

Die auf dem Relief der beschriebenen Gesimskachel dargestellte Szene kann der Gruppe der Motive zugeordnet werden, die mit der von Jean d'Arras im Jahr 1393 verfassten Geschichte der Fee Melusine zusammenhängen. Diese These wird durch ähnliche Abbildungen dieser Figur am Portal des Pardubicer Schlosses gestützt, speziell der entblößten oberen Hälfte des Körpers und der Flügel. Die untere Körperhälfte der ursprünglichen Komposition wurde offenbar durch einen schuppigen Schwanz gebildet, der vom Autor der Vorlage jedoch in einen Fisch mit Delphinkopf umgewandelt wurde.

Der senkrechte Schnitt des Blattes zeigt deutlich, dass nicht alle Pilsener Ofensetzer in der Zeit der Renaissance so gewandt waren, wie durch die Tatsache angedeutet wird, dass der Prager Erzbischof Anton Brus aus Mohelnice im Jahr 1563 und Kaiser Rudolf II. in den Jahren 1588 und 1590 (Halík 1948, 64) den Auftrag zur Herstellung eines Ofens nach Pilsen vergaben. Rußspuren zeugen davon, dass die Kachel mit dieser ästhetischen Unzulänglichkeit im Ofenkörper eingesetzt war.